

ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ У СФЕРІ ОРГАНІЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

Постановка проблеми. Ведення органічного землеробства для отримання (вирощування) екологічно чистої продукції здійснюється суб'єктами, правовий статус яких характеризується певними особливостями. Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» (ст. 1) визнає особу, яка займається виробництвом та/або обігом продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, оператором. Підкреслюється, що оператором може бути юридична особа чи фізична особа-підприємець. Цілком очевидно, що особа, яка займається саме виробництвом органічної сільськогосподарської продукції, повинна виступати носієм земельних прав, тобто здійснювати користування земельною ділянкою. Якщо особа займається лише обігом такої продукції, вона зазвичай не використовує відповідну земельну ділянку в якості основного засобу виробництва. Із земельно-правового погляду певного інтересу набуває правовий статус оператора, тобто виробника органічної продукції, який користується землею, здійснюючи господарську діяльність.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичним підґрунтям дослідження стали праці таких українських та зарубіжних вчених у галузі аграрного, земельного, екологічного, цивільного права, інших галузей юридичної науки, як А.Г. Бобкова, Я.З. Гаєцька-Колотило, О.В. Гафурова, В.М. Єрмоленко, І.І. Каракаш, Т.О. Коваленко, С.І. Марченко, А.М. Мірошниченко,

П.Ф. Кулинич, Т.В. Курман, В.О. Мельник, Я.О. Самсонова, В.Ю. Уркевич, М.В. Шульга.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є з'ясування наявних наукових підходів та аналіз правових норм, що регламентують правовий статус суб'єктів органічного землекористування, а також розробка пропозицій щодо способів удосконалення правовідносин у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. У юридичній літературі розрізняються категорії «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин». Їх співвідношення визначається у такий спосіб. Суб'єктом права вважається особа, яка не є учасником правовідносин, але за наявності певних умов може ним стати. Поняття «суб'єкт права» загальне і первинне, а поняття «суб'єкт правовідносин» вторинне і конкретне. Перехід (трансформація) суб'єкта права в учасника конкретних правовідносин нерозривно пов'язаний з процесом перетворення можливого в дійсне, перетворення наявного й об'єктивного права в реальну поведінку [1, с. 35]. Суб'єкт права сільськогосподарського землекористування набуває статусу суб'єкта правовідносин щодо використання земельної ділянки для ведення органічного землеробства після отримання земельної ділянки у власність чи користування та реєстрації в реєстрі як виробника органічної продукції (оператора).

Громадянин України, який набув право на земельну ділянку з цільовим призначенням для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, зобов'язаний створити, наприклад, фермерське господарство і використовувати земельну ділянку для потреб

ведення фермерського господарства. Водночас не виключається можливість створення громадянином України приватного сільськогосподарського підприємства або господарського товариства та передачі земельної ділянки до статутного фонду створеної ним юридичної особи.

Питання щодо суб'єкта, який використовує земельну ділянку для виробництва органічної продукції рослинного походження, має свою історію. Так, Порядок надання статусу спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2007 р. № 1195, визнає виробником сировини суб'єкт господарської діяльності, який здійснює у спеціальній сировинній зоні виробництво сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування. Отже, виробник сировини, який здійснює свою господарську діяльність у межах спеціальної сировинної зони, обов'язково має бути носієм земельних прав, оскільки така діяльність пов'язана з використанням відповідної земельної ділянки. Перелік осіб, які можуть мати статус операторів, вичерпний. Громадянин, який не зареєстрований як фізична особа-підприємець, не може набувати статусу оператора. Законодавець наголошує, що оператором визнається особа, яка займається виробництвом та/або обігом органічної продукції, зокрема й рослинного походження. Очевидно, що, коли одна особа поєднує функції виробництва та обігу органічної продукції, її статус із земельно-правового погляду не буде тотожним статусу особи, яка займається лише обігом такої продукції.

У нашому дослідженні увага приділена аналізу правового статусу юридичної особи чи фізичної особи-підприємця, яка займається саме виробництвом та обігом або лише виробництвом органічної продукції рослинного походження. Коли оператор займається лише обігом такої продукції, він навряд

буде носієм земельних прав, оскільки не використовуватиме сертифіковану земельну ділянку як основний засіб виробництва. Як суб'єкт господарства він здійснюватиме свою діяльність, не маючи ніякого відношення до земель сільськогосподарського призначення. Законодавець орієнтує на те, що оператор (фізична особа-підприємець та юридична особа) повинен займатися підприємницькою діяльністю, використовуючи органічні землі. У такому разі йдеться про використання сільськогосподарських угідь для ведення товарного сільськогосподарського виробництва фермерського або особистого селянського господарства.

Під час реалізації різних правових форм використання земельних ділянок для ведення органічного землеробства слід враховувати суб'єктний склад відповідних правовідносин. Взагалі суб'єктний склад виробників сільськогосподарської продукції, сформований у процесі здійснення земельної реформи, неоднорідний. П.Ф. Кулинич слушно зазначив, що в нашій країні сформувалися три основні види суб'єктів сільськогосподарського землекористування. Такими суб'єктами є громадяни, що ведуть підсобне господарство, фермерські господарства та сільськогосподарські підприємства, утворені в результаті реформування колишніх колективних сільськогосподарських підприємств [2, с. 376]. Так, наприклад, у Шишацькому районі Полтавської області успішно функціонує понад 40 років унікальне господарство – ПП «Агроєкологія», яке не застосовує синтетичних мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин і успішно веде органічне землеробство. За досвідом у це господарство приїздять сотні фахівців з усього світу. Не випадково, що представники аграрної науки висловлюють слушні пропозиції щодо створення на базі цього господарства Національного центру органічного землеробства [3, с. 30].

Аналізуючи статус агрохолдингів як соціально-економічних об'єднань сільськогосподарських товаровиробників, дослідники

зазначають, що в агрохолдингах організація використання сільськогосподарських земель характеризується роз'єднанням суб'єктів прийняття рішень щодо землекористування та суб'єктів відповідальності за дотримання законодавства про охорону і використання сільськогосподарських угідь. Рішення щодо сільськогосподарського використання приймається головною юридичною особою в агрохолдингу або за її провідної участі, а суб'єктом відповідальності згідно із законодавством є юридична особа, якій земельна ділянка належить за правом власності або правом користування [2, с. 379]. За таких обставин питання щодо можливості належного використання сільськогосподарських угідь для органічного землеробства та отримання статусу виробника органічної продукції має вирішуватися в загальному порядку.

Серед виробників сільськогосподарської продукції як носіїв прав на землі сільськогосподарського призначення зазвичай розрізняють спеціалізовані і неспеціалізовані суб'єкти для здійснення сільськогосподарської діяльності. До складу спеціалізованих сільськогосподарських товаровиробників належать фермерські господарства та сільськогосподарські кооперативи. Сільськогосподарська спеціалізація названих господарств закріплена на законодавчому рівні. Так, Законом України «Про фермерське господарство» (п. 1 ст. 1) фермерське господарство визнається формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію для отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, зокрема в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства. А згідно із Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» (ст. 1) сільськогосподарський кооператив є юридичною особою, утвореною фізичними та/або юридичними особами, які є

виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування. Отже, основним видом діяльності цих юридичних осіб є здійснення діяльності у сфері виробництва сільськогосподарської продукції (зокрема, органічної), її переробки та реалізації. Слід зазначити, що як фермерські господарства, так і виробничі сільськогосподарські кооперативи здійснюють підприємницьку діяльність, використовуючи закріплені за ними землі для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

До неспеціалізованих виробників сільськогосподарської продукції належать інші (загальні) юридичні особи, які у встановленому порядку отримали у власність чи в користування земельні ділянки сільськогосподарського призначення з цільовим призначенням для ведення товарного сільськогосподарського виробництва і використовують ці земельні ділянки за цільовим призначенням. Особливість правового статусу цих суб'єктів полягає в тому, що вони створюються відповідно до законодавства, яке регулює порядок створення загальних юридичних осіб. Вони можуть здійснювати господарську діяльність в усіх сферах економіки. До їх складу слід віднести товариства і установи (ст. 83 Цивільного кодексу України) та підприємства (ст. 62 Господарського кодексу України), а також несільськогосподарські кооперативи [2, с. 389].

Окремої уваги заслуговує питання щодо виробництва органічної продукції рослинного походження юридичними особами – сільськогосподарськими підприємствами. Пунктом б ч. 3 ст. 22 ЗК України передбачено, що землі сільськогосподарського призначення

передаються у власність та надаються в користування сільськогосподарським підприємствам для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Слід зазначити, що згідно з ч. 5 ст. 22 землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватися у власність іноземцям, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам. Отже, іноземні юридичні особи не можуть претендувати на отримання у власність відповідних земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення органічного землеробства. Цим суб'єктам можуть бути надані відповідні земельні ділянки лише в користування, наприклад, на умовах оренди. Отже, вони теж, використовуючи земельні ділянки на умовах оренди, можуть отримати статус операторів органічної продукції.

Сільськогосподарські підприємства як суб'єкти аграрного права вважаються основною ланкою виробництва сільськогосподарської продукції. На думку В.М. Єрмоленка, сільськогосподарське підприємство – це юридична особа, основним видом діяльності якої є вирощування та переробка власно виробленої сільськогосподарської продукції (виняток – рибницька), виручка від реалізації якої становить не менше 50% від загальної суми грошових надходжень за рік [4]. А.Г. Бобкова вважає сільськогосподарським підприємством самостійний суб'єкт господарювання, який створений компетентним органом державної влади чи місцевого самоврядування або іншими суб'єктами, займається вирощуванням, виробництвом та переробкою сільськогосподарської продукції, виручка від реалізації якої становить не менше 50% від загальної виручки [5].

У доктрині аграрного права висловлена думка про те, що сільськогосподарське підприємство – це юридична особа незалежно від форми власності і господарювання, основним видом діяльності якої є вирощування (виробництво) сільськогосподарської продукції та в якій дохід, отриманий від операцій із реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва й продуктів її переробки за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ, багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні і на умовах оренди за попередній звітний (податковий) рік, перевищує 75% від загальної суми валового доходу [6]. У аграрно-правовій літературі висловлені й інші судження стосовно визначення поняття «сільськогосподарське підприємство» [7]. Загалом, аналізуючи цю проблему, дослідники, як слушно підкреслюється в літературі, доходять висновків, які відповідають законодавчим положенням, а основна відмінність думок авторів зводиться до того, якого рівня *аграрності* повинні дотримуватися такі суб'єкти господарювання під час здійснення сільськогосподарської діяльності [8, с. 273].

Чинне законодавство оперує також терміном «сільськогосподарський товаровиробник». Сутність цього терміна визначена Законом України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою». Згідно з цим Законом сільськогосподарський товаровиробник – це юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах, її переробкою на власних чи орендованих потужностях на давальницьких умовах, а також здійснює операції з її постачання. Схоже визначення цього поняття містить і Податковий кодекс України (ст. 291). Єдиного підходу до визначення поняття «сільськогосподарський товаровиробник» в юридичній літературі немає. Однак всі науковці доходять згоди, що поняття «сільськогосподарський товаровиробник» характеризується тим, що діяльність суб'єкта господарювання має бути спрямована на товарне сільськогосподарське виробництво.

Отже, потенційними виробниками органічної продукції рослинного походження можна

вважати спеціалізованих для здійснення сільськогосподарської діяльності юридичних осіб. Якщо такі юридичні особи виявили намір здійснювати виробництво органічної продукції та/або сировини, пройшли оцінку відповідності виробництва органічної продукції (сировини) та отримали сертифікат відповідності, вони заносяться до Реєстру виробників органічної продукції (сировини).

Діяльність відповідних суб'єктів з використання сільськогосподарських угідь, зокрема й для ведення органічного землеробства, за характером слід відносити до сільськогосподарської. Останню прийнято відносити до окремих видів господарської діяльності [9, с. 7]. Сільськогосподарську діяльність іноді вважають об'єктом аграрного права, тобто тією сферою існування суспільних відносин, яка зумовлює їх специфіку й на яку спрямовано інтерес учасників суспільних відносин [10, с. 8]. На думку В.М. Єрмоленка, сільськогосподарська діяльність становить не об'єкт, а матеріальний зміст аграрних правовідносин. Вчений виділяє такі ознаки цієї діяльності: 1) джерелом виникнення цього виду діяльності є суспільні потреби у продуктах харчування й у сировині для промисловості; 2) здійснюється за допомогою специфічного ресурсного потенціалу, специфічних засобів виробництва в особливих природних, соціально-економічних і культурно-побутових умовах; 3) її метою є виробництво, первісна переробка і реалізація сільськогосподарської продукції для одержання прибутку тощо [4, с. 57]. Т.В. Курман зазначає, що виробництво сільськогосподарської продукції є не метою, а змістом сільськогосподарської діяльності, який включає, окрім іншого, виконання сільськогосподарських робіт та надання сільськогосподарських послуг [11, с. 136].

Із земельно-правового погляду певного інтересу набуває статус оператора – фізичної особи, яка зареєстрована як підприємець, тобто виробник органічної продукції рослинного походження, який використовує сертифіковану землю, здійснюючи господарську

діяльність. Оскільки йдеться про використання земель сільськогосподарського призначення, то згідно із законом вони можуть передаватись у власність або надаватись в користування громадян та юридичних осіб. Як впливає з п. а ч. 3 ст. 22 ЗК України, названі землі передаються у власність та надаються в користування громадянам для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства. Системний аналіз наведеного припису свідчить, що громадяни безпосередньо не можуть отримати земельну ділянку для органічного землеробства, тобто виробництва органічної продукції рослинного походження. Водночас закон не заперечує можливості ведення органічного землеробства, наприклад, на земельних ділянках для ведення особистого селянського господарства, ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства за умови, що громадянин буде зареєстрований як фізична особа-підприємець. Важливо лише те, щоб названі земельні ділянки відповідали вимогам законодавства у сфері органічного виробництва.

Згідно з вимогами законодавства обов'язок щодо ведення Реєстру виробників органічної продукції (сировини) сьогодні покладається на Державну службу України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужбу). Саме до повноважень цього органу належить ведення Реєстру виробників органічної продукції (сировини) та забезпечення опублікування офіційних відомостей про осіб, які здійснюють виробництво та реалізацію органічної продукції (сировини).

Порядком ведення Реєстру виробників органічної продукції (сировини) визначено й підстави та строки прийняття рішення про видалення відомостей з Реєстру. Такими підставами є анулювання та/або закінчення строку дії сертифіката, зміна місця

провадження господарської діяльності, про що орган з оцінки відповідності повідомляє Держпродспоживслужбу (п. 9). У разі прийняття рішення щодо видалення відомостей про особу з Реєстру Держпродспоживслужба протягом двох робочих днів з дати прийняття такого рішення у письмовій формі повідомляє про це особу із зазначенням причини. Відомості з Реєстру надаються Держпродспоживслужбою відповідно до законодавства. Таким чином, занесення фізичних осіб-підприємців чи юридичних осіб до Реєстру виробників органічної сільськогосподарської продукції (сировини) є необхідною умовою для набуття статусу оператора (виробника) такої продукції.

Внесення фізичних осіб-підприємців та юридичних осіб до Реєстру виробників органічної сільськогосподарської продукції (сировини) – останній етап у процедурі набуття відповідним суб'єктом статусу виробника органічної сільськогосподарської продукції (сировини). Реєстрація виробників органічної сільськогосподарської продукції та сировини як одна з функцій державного управління у сфері виробництва та обігу такої продукції має важливе практичне значення. Особа, яка не має статусу оператора органічної продукції, не може бути виробником такої продукції.

На доктринальному рівні поняття виробників органічної продукції та сировини запропоновано В.О. Мельник, яка визначає їх як суб'єктів аграрних відносин, які володіють відособленим майном, наділені спеціальною правоздатністю та дієздатністю (правосуб'єктністю), здійснюють господарську діяльність з використанням землі як основного засобу виробництва сировини та продукції рослинного та тваринного походження, продуктів бджільництва або з використанням рибогосподарського об'єкту для виробництва та переробки об'єктів аквакультури для забезпечення продовольчої безпеки та за умови дотримання вимог екологічної безпеки [12, с. 4]. Автор розглядає внесення до Реєстру виробників органічної сільськогосподарської продукції

(сировини) як обов'язкову складову частину процесу сертифікації органічної продукції. Детальні вимоги щодо оцінки відповідності виробництва органічної сільськогосподарської продукції (сировини) передбачені Законом України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» від 15 січня 2015 р. та підзаконними нормативно-правовими актами.

Висновки. Отже, суб'єктом права користування земельною ділянкою для ведення органічного землеробства є оператор, яким згідно із законом визнається юридична особа чи фізична особа-підприємець, яка займається виробництвом органічної продукції рослинного походження відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції та зареєстрована в Реєстрі виробників органічної продукції [13, с. 11].

Особа, яка передовсім займається саме виробництвом органічної продукції, повинна бути носієм земельних прав, тобто як власник чи користувач здійснювати використання відповідної сертифікованої земельної ділянки. Серед виробників сільськогосподарської продукції (юридичних осіб) зазвичай розрізняють спеціалізовані та неспеціалізовані для здійснення сільськогосподарської діяльності. Діяльність відповідних суб'єктів з використанням сільськогосподарських угідь, зокрема й для ведення органічного землеробства, за характером слід відносити до сільськогосподарської. Громадяни безпосередньо не можуть отримати земельну ділянку для органічного землеробства, тобто виробництва органічної продукції рослинного походження. Водночас закон не заперечує можливості ведення органічного землеробства, наприклад, на земельних ділянках для ведення особистого селянського господарства, ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства за умови, що громадянин матиме статус фізичної особи-підприємця та буде зареєстрований в Реєстрі виробників органічної продукції.

Анотація

Статтю присвячено аналізу положень чинного законодавства, що регламентує правовий статус суб'єктів землекористування у сфері органічного землеробства. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові й спеціальні методи пізнання – діалектичний, історико-правовий, формально-логічний (догматичний), формально-юридичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, метод моделювання. У статті досліджується правовий статус суб'єктів права використання земель для ведення органічного землеробства. Доводиться, що особа, яка передовсім займається саме виробництвом органічної продукції, повинна бути носієм земельних прав, тобто користуватися відповідною земельною ділянкою. Аргументується, що статус суб'єкта праввідносин щодо використання земельної ділянки для ведення органічного землеробства суб'єкт права сільськогосподарського землекористування набуває після отримання земельної ділянки у власність чи користування та реєстрації в реєстрі як виробника органічної продукції (оператора). Громадянин України, який набув право на земельну ділянку з цільовим призначенням для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, зобов'язаний, наприклад, створити фермерське господарство і використовувати земельну ділянку для потреб ведення фермерського господарства. Водночас не заперечується можливість створення громадянином України приватного сільськогосподарського підприємства або господарського товариства та передача земельної ділянки до статутного фонду створеної ним юридичної особи. Обґрунтовується, що серед виробників сільськогосподарської продукції як носіїв прав на землі сільськогосподарського призначення визначено спеціалізовані і неспеціалізовані суб'єкти для здійснення сільськогосподарської діяльності. Діяльність відповідних суб'єктів з використанням сільськогосподарських угідь, зокрема і для ведення органічного землеробства, за характером слід відносити до сільськогосподарської. З'ясовано, що громадяни безпосередньо не можуть отримати земельну ділянку для органічного землеробства, тобто виробництва органічної продукції рослинного походження. Водночас закон не заперечує можливості ведення органічного землеробства, наприклад, на земельних ділянках для ведення особистого селянського господарства, ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства за умови, що громадянин матиме статус фізичної особи-підприємця та буде зареєстрований в Реєстрі виробників органічної продукції.

Ключові слова: органічне землеробство, органічні землі, органічне сільське господарство, органічне рослинництво, органічна продукція, оператор, сільськогосподарські угіддя.

Tsyliuryk R.A. Legal status of subjects of land use in the field of organic agriculture

Summary

The article is devoted to the analysis of the provisions of the current legislation, which regulates the legal status of the subjects of land use in the field of organic farming. The methodological basis of the study was the general scientific and special methods of cognition – dialectical, historical-legal, formal-logical (dogmatic), formal-legal, comparative-legal, system-structural, method of modeling. The article explores the legal status of the subjects of land use rights for organic farming. Has been argued that the person, who primarily deals with the manufacture of organic products, should act as a bearer of land rights, that is, to use the relevant land plot. The status of a legal entity subject to the use of land for organic farming is acquired by the subject of agricultural land use right after receiving the land for ownership or use and registration in the register as an organic producer (operator). A citizen of Ukraine who has acquired the right to a land plot intended for agricultural commodity production is obliged to create, for example, a farm and use the land for the needs of farming. At the same time, it is not excluded that a citizen of Ukraine may create a private agricultural enterprise or

business company and transfer the land to the authorized capital of the legal entity created by him. Among manufactures of agricultural products as carriers of rights on agricultural land specialized and non-specialized agricultural activities are usually distinguished. The activities of the relevant subjects who use agricultural land, including doing organic farming, should be attributed to agriculture according to their characteristics. Has been founded that citizens cannot directly obtain land for organic farming, that is, production of organic products of vegetable origin. However, the law does not exclude the possibility of organic farming, for example, on land for personal farming, agricultural commodity production, farming, provided that the citizen has the status of an individual – entrepreneur and is registered in the Register of organic producers.

Key words: organic farming, organic land, organic agriculture, organic plant growing, organic produce, operator, agricultural land.

Список використаних джерел:

1. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3 (58). С. 29–38.
2. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. 688 с.
3. Опара М. На землі треба господарювати, а не експлуатувати її. *Землевпорядний вісник*. 2018. № 12. С. 30–34.
4. Аграрне право України : підручник / В.М. Єрмоленко, О.В. Гафурова, М.В. Гребенюк та ін. ; за заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 608 с.
5. Бобкова А.Г. Аграрне право : конспект лекцій у схемах. Донецьк : ДонНУ, 2013. 244 с.
6. Уркевич В.Ю. Теоретичні проблеми правового регулювання аграрних відносин. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення* : монографія / за ред. А.П. Гетьмана та В.Ю. Уркевича. Харків : Право, 2012. С. 105–153.
7. Самсонова Я.О. Наріжні питання визначення правосуб'єктності товаровиробників сільськогосподарської продукції. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна* : матер. Всеукр. круглого столу, м. Київ, 25 трав. 2012 р. / за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курило, В.І. Семчика. Київ : Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 126–129.
8. Жмудінський В.П. Правові категорії суб'єктів аграрного права. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 272–276.
9. Коваленко Т.О., Марченко С.І. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 296 с.
10. Гаєцька-Колотило Я.З., Ільків Н.В. Аграрне право України : навчальний посібник. Київ : Істина, 2008. 184 с.
11. Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
12. Мельник В.О. Правове регулювання органічного сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Київ, 2018. 21 с.
13. Цилюрик Р.А. Правове регулювання використання земельних ділянок для органічного землеробства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 20 с.